

Opponensi vélemény

Apor Péter

Forradalom a hátsó udvarban. Tömegegyezés, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945-1946
című akadémiai doktori értekezéséről

Apor Péter a magyarországi történészek középgenerációjának egyik legkiválóbb képviselője, akinek szerteágazó érdeklődését és átfogó szakmai ismereteit jelzi, hogy az általa kutatott témák között szerepel a történelmi emlékezet, a magyarországi és a nemzetközi historiográfia több aspektusa, az összehasonlítások módszertana, a kommunista országok globalizációja, valamint a politikai erőszak és a mindennapi élet 1945 utáni története. Ezekről számos jelentős publikációt közölt magyar és más nyelveken. Közülük kiemelendő *Az elképzelt köztársaság: A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945-1989* (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2014) c. könyve, amely angolul is megjelent (*Fabricating Authenticity in Soviet Hungary: The Afterlife of the First Hungarian Soviet Republic in the Age of State Socialism*, Anthem Press, 2014), továbbá a Martin Conway és társai által szerkesztett *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918: Writing History Backwards* (Bloomsbury Academic, 2018) c. munkában szereplő tanulmánya, valamint a James Mark és Paul Betts által szerkesztett és az Oxford University Pressnél 2022-ben megjelent *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonisation* c. kötetbe írt két fejezete.

Bár az MTA doktora cím elnyerésének deklarált feltétele, hogy a jelölt „tudományos szakterületének mértékadó hazai és nemzetközi körei előtt elismert, jelentős visszhangot kiváltó, kiemelkedő tudományos kutatói munkásságot fejt ki”, a nemzetközi kiválóságra vonatkozó előírás a gyakorlatban sajnálatos módon nem mindig érvényesül a cím odaítélése során. Viszont kétség sem fér hozzá, hogy Apor Péter messzemenően teljesíti ezt a követelményt. Nem csupán arra gondolok, hogy vezető nemzetközi kiadóknál és folyóiratokban jelentek meg könyvei és tanulmányai (ezek közé tartozik a jelzett Oxford University Press és Bloomsbury Academic mellett a Routledge, a CEU Press, a Berghahn Books, a Journal of Modern History, a Journal of Contemporary History, vagy német nyelvterületen a Wallstein Verlag és a Böhlau Verlag). Emellett hangsúlyozandónak tartom, hogy munkái jelentős nemzetközi hatással is rendelkeznek. Mint tudjuk, a citációk értéke nagyban különbözhet. Apor Péter esetében nem csupán a külföldi szerzők általi független hivatkozások száma nagy (az

MTMT szerint 316), hanem ezek között a különösen értékes – vagyis nemzetközileg elismert kutatókhoz, kiadókhöz és folyóiratokhoz köthető – idézések magasan vannak reprezentálva.

Apor Péter a második világháború utáni magyarországi politikai erőszakról folytatott kutatásainak eredményeit a *Forradalom a hátsó udvarban: Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945-1946* című, a Jaffa Kiadónál 2021-ben megjelent könyvében foglalta össze. Ezt nyújtotta be doktori műként az MTA doktora cím elnyerésére beadott pályázata során, s így ez a kötet képezi e bíráló tárgyat.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az opponensi véleményben nem tudok kitérni a 319 oldalas, hét fejezetből álló munka minden fontos aspektusára, sem a méltatás, sem a kritika tekintetében. Ehelyett – az ilyen véleményekben megszokott módon – mindenekelőtt a szerző fontosabb céljait tárgyalom, valamint azt, hogy ezeket mennyire sikerült megvalósítania, továbbá eredményei mennyire tekinthetők innovatívnak és következtetései meggyőzőek-e. Közben megjegyzéseket teszek a források és a fogalmak használatára, illetve a munka szerkezetére vonatkozóan is.

Az értekezés a második világháborút közvetlenül követő időszak – 1945 és 1946 – során Magyarországon lezajlott zavargásokat és pogromokat vizsgálja, eközben a miskolci, ózdi, kunmadarasi, szegvári, szegedi és békéscsabai eseményekre koncentrálva. Ezekben a településeken több esetben halálos áldozatokkal járó kollektív erőszakra került sor. Így Kunmadarason 1946. május 21-én a tömeg a piactérről kiindulva kereskedőkre támadt rá, boltokat fosztott ki, végigjárta az árurejtegetéssel, feketézéssel vádolt kereskedők házait és súlyosan bántalmazta az ott lakókat, mialatt három személyt meggyilkoltak. Másik példa a Miskolcon történt erőszakos eseménysor, amely az összes hasonló eset közül a legnagyobb visszhangot váltotta ki. 1946. június 30-án a Diósgyőri Vasgyár munkásainak nagy csoportja Miskolc belvárosába vonult, hogy ott tiltakozzon az árdrágítás gyakorlata ellen, megbélyegezze a feketézőket, s demonstráljon az augusztus 1-én bevezetendő új valuta, a forint védelmében. Eközben foglyul ejtettek két feketézéssel vádolt malomtulajdonost és a városháza előtti téren meglincselték őket. Egyikük belehalt sérüléseibe. Két nappal később vasgyári munkások a miskolci rendőrkapitányság épületéhez vonultak, hogy kiszabadítsák az előző megmozdulás nyomán letartóztatott társaikat. A tömeg betört az épületbe, s ott olyan súlyosan bántalmazott két rendőrtisztet, hogy egyikük nem élte túl azt. A többi említett településen hasonló, bár kevésbé súlyos következményekkel járó erőszakos megmozdulásokra került sor.

A kötet az erőszakos cselekmények tanulmányozásával mindenekelőtt azt kívánja feltárni, hogy – mint a szerző írja – a kollektív erőszak és az annak nyomán bekövetkező „társadalmi osztályozás” milyen módon hatott az 1945 utáni magyarországi politikai

változásokra. Kissé általánosabb megfogalmazásban, de szintén a szerző szavaival: a cél annak bemutatása, hogy „a hatalomtól szokásosan távol esőnek tekintett emberek politikai részvétele”, azok „hétköznapi gyakorlatai” miként járulnak hozzá „a társadalom rendjének megalkotásához, más szóval a történelem alakulásához.” (8. o.)

Apor megfogalmaz ennél konkrétabb vizsgálati szempontokat is, amelyek közül az egyik így szól: „hogyan lesznek a »munkás« és a »munkátlan« az 1945 utáni társadalmi osztályozás kulcsfogalmai?” (18. o.) Két további kérdésével kijelöli egy másik sajátos kutatási perspektíváját: milyen szerepe volt „a testnek és a testek közötti különbségtételnek” a kollektív erőszak kibontakozása során? (8. o.); illetve, „[h]ogyan lesznek a hétköznapi élet látszólag ártalmatlan fogalmai és gyakorlatai, mint a kövérség és a soványság észrevétele, az erőszak és elnyomás szülőhelyei?” (8. o.)

Apor vitába száll munkájában a nemzetközi szakirodalom azon részével, amely a kollektív erőszakot szinte kizárólag a hagyományos, ősi rendet, s ezzel az elnyomottak jogait védelmező eszköznek tartja. Mint James Scott és mások hangsúlyozzák – különösen az Európán kívüli világ alávetettjeinek fellépése nyomán –, a hatalomból kirekesztettek számára a hétköznapi együttélésből származó közösségi kohézió lehetőséget ad olyan együttes fellépésre, amely elháríthatja vagy mérsékelheti a kívülről érkező és elnyomást jelentő beavatkozást. Ebben a felfogásban a parasztok és más alávetettek által – például a 18. századi éhséglázadások során – védelmezett „morális ökonómia” a „gyengék fegyvere” – ideológiai fegyvere – lesz. A hétköznapi élet tehát az a szféra, amely képes lehet ellenállni a külső hatalmi beavatkozásnak, s a hatalomnélküliek politikai részvétele lényegében az elnyomó törekvésekkel szembeni védekezésből áll.

A szerző a második világháború utáni néhány év magyarországi viszonyaira vonatkozóan kevésbé plauzibilisnek tekinti ezt az interpretációt. A kötet meggyőzően demonstrálja, hogy az 1945 utáni Magyarországon az erőszakos tömegmegmozdulások nem a múltból származó jogokat védték, hanem egy új társadalom kereteit kívánták kijelölni. Céljuk az állam ellenőrzése, „az 1945 után megszerzett, a társadalmi változások irányának meghatározására vonatkozó új jogok és lehetőségek védelme volt.” (185. o.) A megmozdulások egyik fő törekvése a fizikai munkát végzők helyzetének javítása, vagy egyenesen privilegizált helyzetének elérése volt. A számos a könyvben is megjelenő példa közül az 1946. március 9-i putnoki demonstrációt idézve, annak résztvevői határozatba foglalták, hogy a földreformot erővel-erőszakkal is megvédik („aki a földhöz nyúl, meghal”), továbbá követelték a bányák, a nagy iparvállalatok államosítását, a bankok ellenőrzését stb. A tüntetést és a kollektív erőszakot

vagy azzal való fenyegetést a korban sokan a közvetlen hatalomgyakorlás hatékony eszközének tartották.

Apor bírálja a fentiekben jelzett megközelítést az elnyomás és a hétköznapi élet viszonya vonatkozásában is. Teljes joggal mutat rá arra, hogy a hatalmi centrumoktól távol lévők hétköznapi élete és politikai cselekvése nem zárja ki az elnyomás lehetőségét sem a hétköznapi életben, sem azon túl: a hétköznapi attitűdök és gyakorlatok hozzájárulhatnak elnyomó rendszerek kialakulásához és fennmaradásához. (A kötetben és annak nyomán e véleményben általam is használt egyes fogalmak – mint a hatalom, hatalomnélküliek, elnyomás, morális ökonómia stb. – maguk is számos interpretációs problémát vetnek fel, de ezekkel itt nem tudok foglalkozni.) Jól megfigyelhető ez azokban az esetekben, amikor az egyébként a hatalmi központoktól távol eső munkások és földművesek erőszakos fellépésének áldozataivá a szomszédok, az ugyanahhoz a közösséghez tartozó zsidók váltak. A tömeg Ózdon, Szegváron vagy Kunmadarason a településen kisebbségben élő – és a holokausztot éppen túlélő – zsidókat támadta meg, akiket többnyire váratlanul ért ez az üldözés. A háború utáni szűkös életviszonyok közepette a zsidó származásúak nagy szerepe a kereskedelemben lehetővé tette feketézőként, munkátlanként, kiváltságosként való azonosításukat, amit kiegészítettek a gyermekrabló zsidókról terjesztett – hagyományosnak tekinthető – rémtörténetek. Az látható tehát, hogy a hétköznapi emberek attitűdjei és magatartási mintái nagyban hozzájárulhatnak az etnikai diszkriminációhoz, sőt az erőszakhoz.

Apor szintén tudatosan szembehelyezkedik a kollektív erőszak utóbbi évtizedekben befolyásos azon társadalomtörténeti és szociológiai megközelítéseivel, amelyek a tömeges erőszakot alapvetően racionális motívumokra vezetik vissza. Charles Tilly, Eric Hobsbawm és társaik úgy vélik, hogy az éhséglázadások és más hasonló akciók résztvevői gazdasági érdekeik védelme érdekében, vagy más társadalmi előnyök elérése céljából nyúlnak az erőszak eszközéhez a kiváltságos csoportok ellenében. Apor számára nem meggyőző ez az interpretációs irány, mivel, mint írja, „[a] tömegerőszak és különösen az antiszemita atrocitások számos összetevője – akár a vérvád, vagy éppen a kövérek és soványok közti különbségtétel – meglehetősen irracionálisnak tűnik.” (15. o.) Számára a kollektív erőszak – Edward Thompson és mások nyomán – szorosan kapcsolódik a társadalmi igazságosságról, erkölcsről széles körben alkotott elképzelésekhez, s így a „jogos lázadás” gondolatához. Apor úgy véli, hogy ezek a fogalmak nem racionális választások nyomán, hanem szokásszerű „kulturális gyakorlatok” révén keletkeznek és maradnak fenn. (16. o.) Ezért a tömeges erőszak megértéséhez nem a társadalmi konfliktusok megismerésén keresztül vezet az út, hanem annak feltárása szükséges, hogy „mit is tesznek maguk az elkövetők” a kollektív erőszak során. (15.

o.) Ennek alapján az erőszakot nem kielégítő ideológiai hatásokra vagy társadalmi elégedetlenségre visszavezetni – sőt, ez egyenesen a felelősség áthárítása.

A kötet sokoldalúan bizonyítja azt, hogy a „jogos lázadás” elképzelése valóban nagy szerephez jutott Magyarországon is az 1945 utáni tömegerőszakban. A tettesek és a tanúk beszámolóí általában valamilyen társadalomjobbító szándékot tulajdonítottak az erőszakban résztvevőknek, mint például az egyenlőbb elosztás megvalósítása. Megismerjük, hogy ez különösen az élelmiszerellátás kérdéseivel függött össze, s így a kereskedelem, a piac mechanizmusai, azok működésének problémái közvetlen jelentőséget nyertek a kollektív erőszak kialakulásában. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a feketepiac kialakulása – az inflációs-hiperinflációs időkben – szinte a gazdasági bajok mítikus magyarázatává vált, s ezzel is összefüggésben az alsóbb osztályok – mint pl. az atrocitásokban résztvevő diósgyőri vasgyári munkások – különleges szerepet tulajdonítottak megélhetési nehézségeikben a „feketéző” malomtulajdonosoknak és más hasonló gazdasági szereplőknek, aminek nyilvánvalóan kevés köze volt a valósághoz.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a kollektív erőszak nemzetközi szakirodalmában található kérdésfeltevések adaptálása és az ott megjelenő interpretációk kritikai vizsgálata a kötet legizgalmasabb, egyszersmind legjelentősebb eredményeket hozó részei közé tartozik.

Szintén fontosnak tartom a kötetnek a második világháború utáni években Kelet-Közép-Európában megfigyelhető kollektív erőszakra vonatkozó összehasonlító megállapításait, még akkor is, ha nem szisztematikus összehasonlításról van szó. E régióban a tömegerőszak számos hasonló jeget mutatott ebben az időszakban. A – főként zsidóktól – jogtalanul megszerzett vagyon megtartása az erőszak gyakori motivációja volt, miként az egyenlő vagy egyenlősítő elosztás megvalósítására való törekvés is. Lengyelországban következett be a leggyakrabban véres tömeges erőszak. Kielcében például 42 halálos áldozatot követeltek az atrocitások. Szlovákiában az ilyen típusú erőszak kevésbé volt intenzív, mint Lengyelországban, de több áldozattal járt, mint Magyarországon: a legvéresebb incidens Végaszón (Kolbasov) történt, ahol tizenegy személyt gyilkoltak meg. Ennél fontosabb eltérés, hogy míg Lengyelországban az agresszió kifejezetten zsidók ellen irányult, addig Szlovákiában és Magyarországon az áldozatok összetétele ehhez képest vegyes volt. Apor döntő szerepet tulajdonít a politikai elit és a hatóságok magatartásának a háborút követő kollektív erőszak kialakulásában szerte a régióban. Véleménye szerint a magyar, a lengyel és a szlovák hatóságok egyaránt meglehetősen passzív módon viselkedtek az antiszemita kilengésekkel szemben, s ez kedvezett az erőszaknak.

Romániában viszont azért nem történtek tömegesen erőszakos megmozdulások a zsidók ellen, mert az állami szervek következetesen felléptek az antiszemitizmus ellen.

Mint korábban utaltam rá, a szerző számára az 1945 utáni politikai átalakulás kulcskérdése a „társadalmi osztályozás” folyamata – amelyet talán csoportképzésnek is nevezhetünk. Ebben nagy jelentőséget tulajdonít a különféle társadalmi szereplőkről keletkezett történeteknek, amelyek sok forrásból származtak és számos változatban, Apor szerint szinte népmesészerűen terjedtek, így konstruálták a „kereskedőt”, a „munkást”, a „munkátlant” és a „zsidót”. E konstrukciók fontos szerepet játszottak a kollektív erőszak kialakulásában.

Mivel a korabeli kollektív cselekvésben résztvevők – munkások, parasztok – közvetlenül nem hagytak hátra írásos emlékeket, ezért a történész leginkább a rendőrség és az igazságszolgáltatás dokumentumaiból következtethet a cselekvők motívumaira. Ezeket a szokásos forráskritikával célszerű kezelni, de azt megmutatják, hogy a vádlottak és a tanúk mit tartottak a korban elfogadható magyarázatnak agresszív cselekedeteikre, s így a legfontosabb források közé tartozik Apor számára, aki nagy munkát végzett e források feltárása során.

A szerző szerint az említett történetek – talán célszerűbb diskurzusokról beszélni, hiszen azok nem feltétlenül szorosan összefüggő elemekből álltak össze – nem csak az erőszakban résztvevőktől és azok közvetlen társadalmi környezetéből származtak. A diskurzusok forrásai jelentős részben a politikai sajtó, a politikai pártok és más szervezetek voltak. A harmadik fejezet plasztikusan ábrázolja azt is, hogy a kollektív erőszakban résztvevők által ideálisnak, az erőszak révén megvalósíthatónak tekintett társadalmi rend nagy mértékben megegyezett a világháború utáni politikai elit által kialakítani kívánt társadalom jellemzőivel. Az MKP, az MSZDP, a Nemzeti Parasztpárt, sőt, a Kigazdapárt ideológiájában a munka központi helyet foglalt el, mégpedig gyakran egy sajátosan leegyszerűsített, a fizikai munkára korlátozott értelemben.

Az ipari munkások és a földmunkások – már csak a korábbi közigazgatási és vállalatirányítási szervezetek-intézmények összeomlása miatt is – a hatalmi struktúrák fontos szerepköreibe kerültek és a nyilvánosságban is központi helyet foglaltak el. Az így megnövekedett öntudatukat folyamatosan táplálták a politikai fejlemények. A politikaformálás fontos eszközeivé váltak a tüntetések, nagygyűlések és más demonstrációk. A tömegmegmozdulásokon és a politikai propagandában a különböző pártok – elsősorban a munkáspártok – vezetése tudatosan táplálta ezt az öntudatot és igyekezett ezáltal informális befolyását növelni, valamint felhasználni azt politikai ellenfeleik megfélemlítésére. Több párt és szervezet politikai kommunikációja a jogrendet feszegette: a tüntetéseken a helyi és országos politikusok gyakran gyújtó, a törvényeket nem tisztelő retorikát használtak.

A negyedik fejezet bemutatja, hogy ilyen módon a politikai részvétel új formái és azok politikai szervezetek általi instrumentalizálása időnként radikális következményekkel járt – mint a kollektív erőszak. Nem kellett ugyanis sok ahhoz, hogy az ipari munkások és földmunkások egyes csoportjai úgy értelmezzék a politikai erőviszonyokat, hogy a törvények fölé helyezhetik magukat.

Ezzel a kötet fontos területeken – az ideológiák, a politikai diskurzusok és a helyi szintű politikai aktivitás vonatkozásában – erősíti meg azokat a véleményeket, amelyek a kolíciós időszak és a kommunista hatalomátvétel utáni időszak között erős kontinuitást feltételeznek, és kevésbé tartják „nyitottnak” ezt a periódust a politikai alternatívák tekintetében. A munka így fontos adalékokat szolgáltat nem csupán az erőszak és a mindennapi élet kapcsolatához, hanem a diktatúra szociokulturális alapjainak megértéséhez is.

Ugyanakkor véleményem szerint a szerző túl messzire megy akkor, amikor arról ír, hogy a kollektív erőszak „láthatóan nem áll közvetlen kapcsolatban a társadalmi, osztály- vagy gazdasági konfliktusokkal.” (15. o.) Ez az interpretációja azért is zavarbaejtő, mert – mint azt az imént láttuk – maga írja le, hogy a különböző politikai sajtótermékek, vagy a politikai tömegrendezvényeken fellépő politikusok miként hecceltek a feketézők és más csoportok, illetve politikai riválisaik ellen. Ezzel a tömegerőszaknak nagyon is beazonosítható támogatói-felbujtói és hasonlóan egyértelmű ideológiai okai válnak láthatóvá, ami gyengíti Apor arra vonatkozó tézisét is, hogy a társadalmi konfliktusok kevésbé voltak jelentősek ebben a tekintetben, s inkább a hétköznapi élet társadalmi törésvonalaktól és az azokra rátelepülő politikától független gyakorlatai vezettek a tömegerőszakhoz. Utóbbiak figyelembevétele nyilvánvalóan fontos, de Apor maga is ír a politikai elit és a hatóságok kulcsszerepéről a kollektív erőszak kialakulása során. (248. o.) Ezek magatartását pedig befolyásolták a társadalmi konfliktusok – sőt, a racionális hatalomtechnikai megfontolások is.

Áttérve a munka egy további markáns érvelési vonulatára, Apor szerint „[a] háború utáni erőszakos tömegmegmozdulások a munkát végzők és a munkát nem végzők csoportjaira osztották fel a társadalmat, ezeket a kategóriákat pedig a testi különbségek, a kövérség és a soványság mentén vélték felismerhetőnek és azonosíthatónak.” (17. o.)

Az állítás első részét – mint láttuk – a szerző teljes mértékben bizonyítani tudja. Amikor ezzel összefüggésben azt állapítja meg, hogy „[a]z 1945 utáni politikai nyilvánosság legfontosabb állítása alighanem az volt, hogy az új társadalomban a fizikai munkát végzőkre kiemelt szerep vár,” (93. o.) akkor mintha túlzóan fogalmazna, de a fizikai/testi munka körül kialakult diskurzus valóban nagy szerepet kapott a vizsgált korszak politikai kommunikációjában és a különbségtétel megvalósult a gazdasági-politikai gyakorlatban is, s

eközben a fizikai/testi munka privilegizálása is megfogalmazódott. A potrohos nagytőkés és az izmos munkás plakátokon, karikatúrákon és más formában is gyakran megjelenő alakjai nyomán azt is elfogadhatjuk, hogy „[a] háború utáni baloldali politikai kultúra egyértelmű és világos kapcsolatot létesített a politikai identitás és a külső megjelenés között.” (110. o.)

Jóval kevésbé meggyőző azonban a könyvnek az az állítása, hogy a testi különbségek – különösen a soványság és a kövérség – *alapvető* azonosítási pontként szolgáltak a társadalmi csoportképzés során. Ez a tézis hasonló megfogalmazásban számos alkalommal megjelenik a szövegben: „a test, a külső, fizikai tulajdonságok döntötték el, rögzítették és írták elő az egyén helyét a társadalmi osztályozás rendszerében.” (90. o.) Továbbá: „Az 1945-öt követően kialakuló kormányzati gyakorlat jelentős mértékben a testek közti különbségtételre épült.” (91. o.) Vagy másutt: „A második világháborút követően ... a testek közti különbségtétel szoros viszonyba került az állam identitásával.” (92. o.)

Véleményem szerint nem a test, hanem a munkavégzés jellege volt a döntő kritérium a vizsgált korszak magyarországi politikai kommunikációjában. Apor maga is nagy számban idéz olyan korabeli megnyilatkozásokat, amelyek ezt bizonyítják. Például: „a testi és szellemi dolgozók viszik a harcot” a feketézők ellen. (97. o.) Nógrádi Sándor a kötetben idézett kijelentése (96. o.: „Aki ebben az országban termelőmunkát nem végez, az ne is egyék!”) sem azt jelentette, hogy a szellemi dolgozókra nem volt szükség, vagyis a termelőmunkába beleértette a szellemi munkát is és az ilyen deklarációk elsősorban a feketézők és nagytulajdonosok ellen irányultak és nem mondjuk a nem fizikai munkát végző tanárok vagy az orvosok ellen.

A munkát nyilvánvalóan nem lehet pusztán a test jellemzőihez kötni a második világháború utáni időszak magyarországi társadalmi gyakorlatában sem: hasonló fizikai jegyekkel rendelkezők erősen eltérő munkát végeztek, s fordítva. A kötet egyes megfogalmazásai, mint „a politikai cselekvés célja nem nagyon lehetett más, mint növelni a dolgozó és visszaszorítani a nem dolgozó testek számát,” (99. o.), vagy „[e]bben a világban két radikálisan különböző csoport létezett: a dolgozó és a nem dolgozó testek társadalma”, (96. o.) véleményem szerint olyan történelmi konstrukciók, amelyek kevésbé alkalmasak a korszak politikai-társadalmi viszonyainak leírására.

Apor ebben a tekintetben tehát túlinterpretálja eredményeit, de legalábbis nem dokumentálja megfelelően azt, hogy a korban valóban a „testek” kerültek a munkáról folytatott diskurzus középpontjába, mint ahogyan azt sem láthatjuk érvelése alapján, hogy milyen előnyökkel jár a korszak átfogó interpretációja szempontjából, ha központi szerepet tulajdonítunk a „testekhez” való politikai viszonyoknak.

A kötet markáns megállapításokat tartalmaz az antiszemitizmus korabeli történetére vonatkozóan is. Apor úgy véli, hogy a világháború után „a munka államáról leginkább antiszemita nyelven lehetett beszélni...” és „[a] zsidókról való beszéd ... alapvető szerepet játszott az 1945 utáni politikai átalakulásban...” (23. o.) E tézisek meggyőző bizonyítására véleményem szerint nem kerül sor a munkában. A zsidó származásúak aktív részvétele a kereskedelemben lehetővé tette, hogy azonosítsák őket a „feketézőkkel”, továbbá árukészleteik miatt kiváltságos helyzetűnek tartásuk a széles körű ínség közepette. Ugyanakkor azt látjuk az Apor által is feltárt korabeli diskurzusban, hogy a „munkások” és a „dolgozók” központi társadalmi helyéről folytatott közbeszéd nem feltétlenül igényelte az antiszemita referenciákat vagy áthallásokat. Azok nélkül is átfogó és viszonylag koherens közéleti diskurzus alakulhatott ki arról, mint azt a pártok hivatalos kommunikációja is mutatta. A könyvben bemutatott erőszakos cselekedetek egy részében valóban nagy szerephez jutott az antiszemitizmus, de ez sem mindenütt érvényes – például a miskolci események során nem láthatjuk mindezt. Ennél is fontosabb, hogy még ha a tárgyalt atrocitások során kulcsszerepet is tulajdonítanánk az antiszemita motívumoknak, ez sem jelenti feltétlenül azt, hogy mindezek az események – mint a szerző írja – alapvetően kihatottak az 1945 utáni politikai folyamatokra.

A szerző fogalomhasználata általában pontos, egy esetben viszont következetesen téves: a „törvénykezés” nem azonos a törvényhozással (114., 219., 220. o. stb.), előbbi ugyanis a bíróságok jogalkalmazó tevékenységét jelenti. A munka szerkezetét illetően egy komolyabb hiányérzetünk lehet: nem kerül sor a vonatkozó szakirodalom szisztematikus áttekintésére. A releváns nemzetközi irodalom fontos vonulatai – mint azt korábban jeleztem – megjelennek, de a magyar nyelvű szakirodalom kritikai feldolgozása hiányzik. Természetesen e szakirodalmat felhasználja a szerző az érvelése során, de nem reflektál rendszeresen a magyarországi kutatásokra. Így az olvasó nem tudja meg, hogy milyen kutatási eredmények és hiányok ösztönözték a szerzőt kérdésfeltevése kialakításában, egyáltalán hogyan helyezi el munkáját az eddig kutatások kontextusában, s így hol vannak további feladatok. Ez a hiány vélhetően elsősorban a Jaffa Kiadó elvárásaiból adódik, amely a könyvpiac, a sorozat közönségének igényeihez igyekezett igazodni, s nem akarta „megterhelni” a könyvet a részletes historiográfiai résszel. Mindazonáltal senkit nem bátorítanak arra az MTA doktora fokozat megszerzése során, hogy kiadói szempontok miatt hanyagolja el a tudományos közlés szentderdjét.

Összefoglalóan a munka nagy erénye, hogy az 1945 utáni politikai átalakulást a szokásos interpretációktól eltérő hangsúlyokkal mutatja be. Míg a vonatkozó történeti munkák leggyakrabban a politika magasabb szintjeire koncentrálnak, s így azokban a főszereplők a versengő pártok és azok elitjei, esetleg a külföldi hatalmak lesznek, addig Apor képes

megjeleníteni azt, hogy a mindennapi élet struktúrái, s különösen az ipari munkások attitűdjei és tevékenysége jelentősen hatottak a politikai folyamatokra, s ezeket hangsúlyosan figyelembe kell venni a szovjet típusú diktatúra létrejöttének ábrázolása során. Eredményei relevánsak az erőszak kutatására vonatkozóan is, amennyiben hangsúlyozzák azt, hogy a hétköznapi élet nem feltétlenül a szolidaritás és a biztonság közege – vagy más perspektívából az alávettettek védelmének/védekezésének terepe –, hanem a hierarchikus hatalomgyakorlás és az elnyomás mechanizmusai is kialakulhatnak ott.

Apor Péter eddigi tudományos munkássága – amelynek legfontosabb darabjaira ezen opponensi vélemény első részében utaltam – kétségtelenül olyan magas színvonalú, hogy annak alapján elnyerheti az MTA doktora címet. Doktori műként beadott könyve elsődleges forrásokon és jelentős szakirodalmi ismeretanyagon alapuló, a nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódó munka, amely így a véleményemben felvetett problémákkal együtt is hozzájárul a második világháború utáni magyarországi politikai erőszak okainak és dinamikájának eddignél sokoldalúbb interpretációjához. Ezért javaslom e munka nyilvános vitára bocsátását és szerzője részére az MTA doktora cím odaítélését.

Szeged, 2024. május 15.

Tomka Béla

az MTA Doktora, tszv. egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék